

ענייני השעה והזמן בכוכבי יצחק בשירה, במכתמים ובמאמרים

משה פלאי

ניתוח ביקורתי. כיתוב השער מצהיר כי מטרתו של כתב העת לפעול לקראת חידוש השפה העברית כמקדם – כפי שהצהירו גם כתבי העת המשכיליים האחרים – ולהפעיל את "בני יהודה" כשהם מודרכים על ידי "אמת" ו"אמונה". "ונחתה קסת נחושה זרועותם" – פרפרזה ומשחק מילים על הפסוק בתהלים יח, 35: "ונחתה קשת נחושה זרועותי"; תחילת הפסוק, "מלמד ידי למלחמה", מעמידה את הקונטקסט של הפסוק: למלחמה, למאבק למען ה"אמת" וה"אמונה". דהיינו, שילוב של האמת (המשכילית?) והאמונה – המסורת היהודית. ה"קסת" היא "קסת הסופר" שבני יהודה ילמדו, וההקשר ל"קסת נחושה", בהדהוד ל"קשת נחושה", מסביר את גיוס עט הסופר למאבק למען העברית.

שירים – הז'נר הפופולרי ביותר

"מנעמי השיר" הנזכרים בשער שלחו משיריהם לעורך, ומסתבר שהשירים היו הז'נר הפופולרי ביותר בכתב העת; רבים ממשתתפי **כוכבי יצחק** משכו בשבט משוררים. נטייה זו לכתוב שירים מעניינת לעצמה, וזכתה לקיתון של רותחים ממבקרים והיסטוריוני הספרות. ואכן, המוזה ששרתה על רבים מהם לא היטיבה עם איכות הכתיבה הפיוטית. עם זאת, אותם דברים שנכתבו ב"שולי הספרות" מצטברים להבעה אותנטית של העברי המשכיל באותן שנים וחושפים את מאווייו, את שאיפותיו, את תסכוליו ואת התמודדותו עם בעיות קיום קשות, עם מציאות מתנכרת, עם מוות במשפחה ובקהילה, עם תהליכי התמשכלות, ועוד. ספרות משנית מעין זו נוטה לשקף את התקופה לא פחות מספרות קנונית.

כוכבי יצחק משקף את העניין הרב שהיה לציבור הקוראים, ובהם מורים, רבנים, מועמדים לרבנות ומשכילים מן השורה, לכתוב בעברית ולהביע בשפה זו את רגשותיהם, את מחשבותיהם ואת הגיגיהם בשירים, במכתמים, במשלים, בסיפורים, בתרגומי שירים ובמאמרים בנושאים שונים. רשימת המשתתפים ב**כוכבי יצחק** מרשימה בהיקפה ובייצוג ערים ועיירות רבות במרחב היהודי באימפריה האוסטרית-הונגרית. המעניין הוא שהמחברים העדיפו להגיב על מאורעות הזמן והשעה דווקא באמצעות הכתיבה הבלטריסטית, בשירים ומכתמים, אף כי הגיבו גם במאמרים פובליציסטיים. המשורר המשכילי היה מיומן במקרא, וכן גם הקורא המשכיל, וההנאה הספרותית באה מקריאה

כוכבי יצחק היה כתב עת משכילי שיצא לאור בווינה משנת 1845 עד 1873. הוא היה תופעה מיוחדת בפריודיקה של ההשכלה העברית במאה התשע-עשרה, בהיותו אחד מכתבי העת העבריים הוותיקים שהתמידו בהופעתם. בימים אלה אני מכין מונוגרפיה נרחבת על כתב עת זה בלוויית מפתח מוער וממוחשב, השישי בסדרת ספרי על כתבי העת של ההשכלה.

עורך **כוכבי יצחק**, מנדל שטרן (1811-1873), היה תלמיד חכם שהתחנך בישיבות, אך אימץ את ההשכלה בראשית דרכו. לאחר שנות הוראה אחדות בערים שונות, התמנה למגיה ולמנהל המחלקה העברית של דפוס שמיד הידוע בווינה, וכך התחיל לעסוק בענייני דפוס ובהוצאה לאור.¹ בשנת 1844 הוציא שטרן לאור כתב עת בשם **ספר בכורי העתים** בניסיון להמשיך את **בכורי העתים** המקורי, שנחשב לביטאון המרכזי של המשכילים בעשור השלישי של המאה התשע-עשרה ואשר חדל להופיע בשנת 1831.² הוא הוציא לאור רק גיליון אחד של **ספר בכורי העתים**; כעבור שנה החל להוציא לאור את כתב העת החדש **כוכבי יצחק**. סופר ומשורר זה ערך את 36 החוברות של **כוכבי יצחק** במשך 24 שנים עד שנת 1869, אך נפטר לפני שעלה בידו להוציא את החוברת האחרונה (מס' 37). בין השאר הוציא אפוס על חיי אליהו, **תפארת התשבי**, **ספר כתר תורה... תרי"ג מצוות בשירה**, ספרי לימוד, ועוד.³

שער **כוכבי יצחק** מעיד על מהותו וייעודו של כתב העת: "כוכבי יצחק כולל פרי מחקר וילדי מליצה מחכמי הדור ומנעמי השיר בזמננו להועיל וללמד בני יהודה קסת הסופר ולהדריכם בנתיב ההגיון, להבין דברי חכמים משליהם וחזותם, ולעורר קנאתם לשפת קודש, ונחתה קסת נחושה זרועותם, לאמת ולאמונה ולהרים קרנה כמקדם. נאספו לאגודה אחת. מאת מענדל בר"י שטערן".⁴ כותרת המשנה מדגישה את שני ההיבטים של היצירה העברית שכתב העת שאף לקדם: המחקר והמליצה. אלה ייכתבו בידי מלומדים, "חכמי הדור", והיצירה הבלטריסטית בידי משוררים, "מנעמי השיר בזמננו". נוסף על עידוד יצירה בעברית, נטל על עצמו כתב העת להדריך משכילים ב"נתיב ההגיון" – מושג מפתח בהשכלה – ולהכשירם בתהליך ההתמשכלות. המשך ההיגד, "להבין דברי חכמים משליהם וחזותם", משמעו הצורך להבין טקסטים מקובלים הן בקורפוס המקודש והן טקסטים מודרניים במובנם העמוק, מתוך

לאורה ומשעבוד לגאולה, ונודה לאלקי מרום אשר נתן בלבו הטוב לפדות אותנו מתוך כור הברזל שהיינו בו עד הנה" (טו, עמ' 64-65). גם כאן רומז המחבר לאירוע ההיסטורי המכונן של יציאת מצרים ("ביום הוציא אותם מארץ מצרים מכור הברזל", דברים ז, 20), ומשתמש בפרפרזה על נוסחי התפילה וההגדה השגורים בפיו ("התנערי מעפר קומי, לבשי בגדי תפארתך עמי"; "מאפלה לאור גדול ומשעבוד לגאולה") וכן בנוסח תפילה המוזכר בתלמוד ("מאפלה לאורה"). דרכי התבטאות אלה מעשירים את הטקסט בהדים מן הספרות הקנונית ודוברים ישירות אל הקורא.

המחבר מזכיר את המגבלות שהוטלו על היהודים בעבר: איסורים על רכישת נכסים, קבלת משרות, הטלת מסים, כגון מכס הנרות, גיוס חובה לצבא, ועוד. מצבם היה כבי רע, והוא מאפיין בביטוי המקראי "היינו למרמס כטיט חוצות" (על פי מיכה ז, 11). לאחר מכן הוא מונה את הזכויות שהוענקו ליהודים בקניית רכוש, בגישה ללימודים גבוהים, למקצועות חופשיים ועוד. הוא מסכם, "ועתה נשכחה את כל הצרות והתלאות אשר מצאנו והשיגנו. לא יזכרו ולא יפקדו, ובלב טוב נגיל ונשיש כי היתה לנו הרוחה ופרינו בארץ" (טו, עמ' 66). עתה יוכלו היהודים להיות עובדי אדמה, כאבותיהם בעבר, ולהתמנות למשרות במדינה ("להיות שר ושופט", שם, עמ' 67). הפניית היהודים למקצועות מועילים לחברה, ואף לחקלאות, ביטאה מגמה משכילית לשינוי המנטליות היהודית בהקשר עם חובות היהודי למדינה ועם זכויותיו.

העת החדשה ודרישותיה: לבוש מודרני, חינוך מודרני

הבחנות המשכילים לגבי הזמנים החדשים – "העת החדשה" בניסוחם – המאפשרת ליהודים להתנער משפלותם ולהתעלות ולאמץ את דרישותיה, הועלו כבר בגיליונות הראשונים של **כוכבי יצחק** והן חוזרות ומעסיקות מחברים נוספים וכתבי עת אחרים.⁹ סופר אלמוני החותם בשם "פלא" (כנראה ד"ר מרדכי דושאק, שתרם מכתבתו ל**כוכבי יצחק** מגיליון ג [1846], עד גיליון יד [1851]), כתב מאמר ארוך בשם "דברים היוצאים מן הלב" ובו פנייה "לאחינו בני ישראל הדורים במדינת גאליציען, מאת אחד הדורש הצלחתם, ואהבת עמו נוגעת עד לבו".¹⁰

בעיקרו של דבר המחבר מציג את דרישות העת החדשה ליהודי זמנו, ובראש ובראשונה הוא מעלה שוב את פולמוס לבישת בגדי נוכרים, שהרבנים החרדים התנגדו לה בטיעון של "חוקות הגויים". לעומת זאת הוא טוען שאין בלבוש אירופי מודרני כל איסור על פי ההלכה (יב, עמ' 18, 25, 30), ומביא טיעונים להצדקת לבוש מודרני. הלבושים השחורים והבגדים הארוכים הם לבוש פולני שאימצו היהודים; "התערבנו בגוים ולמדנו מעשיהם, ואלה הם בגדי הקדושים ישראל!", הוא טוען באירוניה של איפכא מסתברא: דווקא בגדים אלה מהווים חיקוי הלבוש הנוכרי (יב, עמ' 9).

נוסף על כך הוא דורש בשם רוח העת להסיר תופעות שליליות בחברה היהודית בהנהגת הקהילה ובמינוי רבנים, ולמנוע סכסוכים פנימיים. הוא מתרה בהם: "לא תצליחו במלחמתכם נגד רוח העת, ונגד השומרים צעדי הזמן". רוח העת דורשת לשנות את סדר החינוך ולהכניס לטינית ויוונית, גאוגרפיה והיסטוריה, פילולוגיה, אלגברה, גאומטריה, חכמת הטבע "ומה שאחר הטבע", על פי השיטות הישנות והחדשות, שישיירו את הנערים ללימודים מתקדמים ברפואה ובמשפטים, ויימצאו מועילים לחברה הכללית (שם, עמ' 21-22). השינויים הנדרשים יקרבו לדעתו את הדור הצעיר ליהדות.

לעומק של השיר ושלוחותיו. עולמם הרוחני והיצירתי היה מעוגן במקרא, והיצירה הפואטית אימצה לעצמה את העמדה המוסרית של נבואות התוכחה המקראיות.

תגובה למאורעות הזמן: חופש הדפוס בעברית

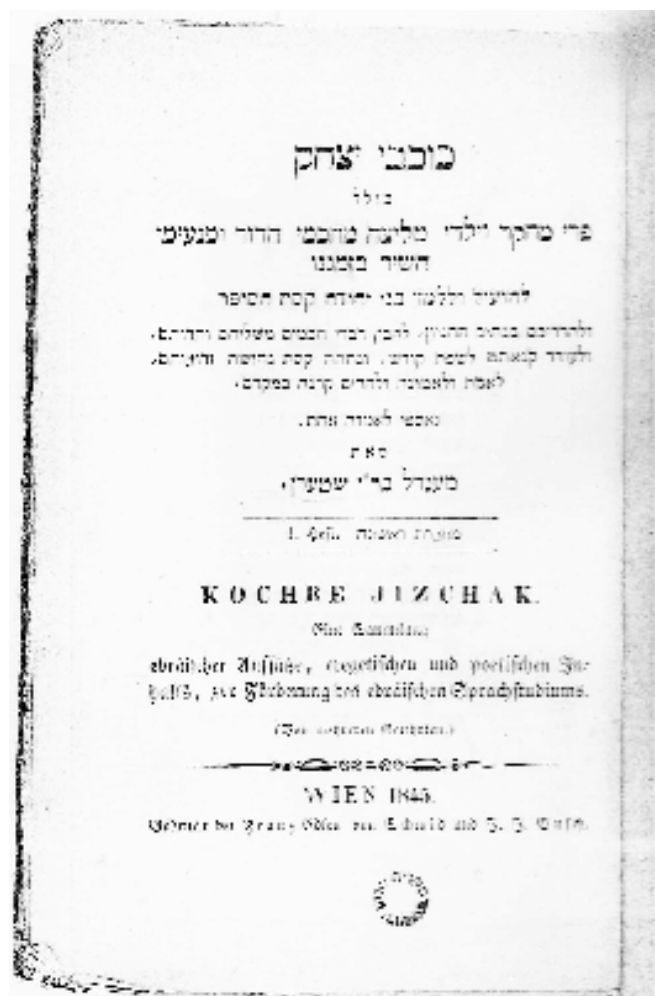
בראש הגיליונות נהג העורך להביא שירים משמעותיים בעלי מסר מיוחד. וכך, בראש גיליון יג (1850) נדפס שירו של מרדכי בוס (באס), מהמשתתפים הקבועים של כתב העת (מגיליון א [1845], עד גיליון כו [1861]), "על הדת החדשה" – על חופש הפרסום של דברי דפוס בעברית.⁵ המחבר מקדים לשיר פתיחה קצרה המסבירה את הרקע לשיר: "על הדת החדשה אשר נתן לנו אדוננו המלך החסיד פערדינאנד יר"ה [ירום הודו] – בעשותו בית הדפוס חפשי גם בישראל, ובני עבר יצאו ביד רמה". הנושא הוא אפוא חופש הדפוס, ובעיקר ביטול הצנזורה על הדפסת כתבי עת וספרים בעברית, נושא רלוונטי לזכויות היהודים. המשפט האחרון, "יצאו ביד רמה", הוא רמז ליציאת מצרים. המשורר משווה את הצו המודרני לאירוע ההיסטורי של יציאה משעבוד לגאולה (יג, עמ' [2]).⁶ השיר מסתיים בסיסמה "וקראתם דרור לרעיון ופקח קוץ". שתי המילים האחרונות לקוחות מישעיהו סא, 1: "לקרא לשבועים דרור ולאסורים פקח-קוץ" (פקח את מלקוחם). מיומנות המשורר במקרא והידרשותו לפסוקים קשים ממחיש בהקשרם את רעיון השחרור ונוסכים עליו מרוח הנביאים. כך הגיב כתב העת בדרכו למאורעות הזמן. אין לדעת אם העורך הזמין שיר על נושא זה, או שהיוזמה הייתה של המחבר.

על הזמנים החדשים: הדי תר"ח (1848)

בראש גיליון יד (1851) פרסם העורך את שירה של רחל מורפורגו, אחת המשוררות הראשונות בספרות העברית, דודניתו של שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) אשר הציג אותה ואת שיריה לפני העורך. השיר נקרא "קורות הזמן (תר"ח)", והתאריך בכותר מעיד על "אביב העמים" ב־1848, אך הוא נדפס שלוש שנים לאחר מכן.⁷ הד למאורעות הזמן נשמע בשיר בבחירת הפעלים והתארים ודיווח על המאבק על החופש: "משפיל גאים השפיל כל מלכי ארץ / הרים לבות עמים ויבא קרץ / אל כל ערי מבצר פָּרַץ על פָּרַץ / הרוה מדם אדם וזחל ושרץ. / לפרוק מעל כבד מִטַּל עלימו", "חוגר כל איש חרבו זקן ונער [...] / צועק להיות חפשי חכם וְבָעָר". בעת ובעונה אחת מתקיימת מלחמה אחרת – זו מלחמת היהודי, גיבור החיל, על יצרו, והציפייה שלו לגאולה אחרת, הגאולה המשיחית, שתביא מרפא בעקבותיה: "לא כן עבדי יי גבורי חיל / ילחמו את יצרים יומם וליל / את על צורים ישאו גם ישגו חיל / [...] שופר גדול יתקע יביא בן פרץ / [...] צורם ירפא צירים יגדור כל פרץ". המשוררת מסיימת בציטוט מתהלים: "יי מֶלֶךְ תִּגַּל הארץ" (יד, עמ' [2]).

הלל לחוקה החדשה

תגובה נוספת למאורעות הזמן נשמעת במאמר שפרסם מחבר לא מזוהה החותם בשם י"ט בגיליון טו (1851), בכותרת המשמעותית "עת הזמיר הגיע וקול הדרור נשמע בארצינו", שהיא פרפרזה מתחרזת על הפסוק בשיר השירים "וקול התור נשמע בארצנו".⁸ המחבר יוצא בקריאה נלהבת: "עורי עורי עמי, קומי לבשי בגדי תפארתך, קחי כנור ונבל, הטיבי נגן, ותני תודה למלכנו האדיר שהוציאנו מאפילה

גודל ההרס והחורבן. אך המכתם מקבל עוצמה בהסתמכו על הטקסט הנבואי בירמיהו יז, 11: "קִרְא דָּגֶר וְלֹא יִלְדֶּה עֲשֵׂה עֶשֶׂר וְלֹא בְמִשְׁפָּט", ורומז על סוף הפסוק "בְּאַחֲרֵיתוֹ יִהְיֶה נֶבֶל". מכל מקום, המחבר בחר במכתם – סוגה שהרבה להשתמש בה – כמתאים להביע את הרגשותיו ותגובתו על הפרעות בהקשר לקונטקסט הנבואי ולעמדה המוסרית שהוא מגלם. בסוף ההערה פונה המחבר בבקשה לעזור לאחיהם האומללים אשר איבדו את כל רכושם ונלכדו בחבלי עוני (טז, עמ' 31).

ענייני דיומא: שיר על ברית שלום

החל בשנת 1856 (גיליון כב), אפשר להבחין בשינוי קל אך משמעותי בהתייחסות כוכבי יצחק לאירועים שהזמן גרמם. אלה היו נושאים הקשורים במדיניות אירופית ובאירועים כלליים שהתרחשו באירופה. כתב העת החל להתייחס לתופעות כלליות באירופה שאינן קשורות ביהדות או ביהודים באופן ישיר – לנעשה בכבשנו של עולם. בד בבד פחתה במקצת ההתלהבות בשנים אלה מן "העת החדשה". התפרסמו שני שירים שהביעו גישה זו. הראשון, "שלום ואמת – מזמור לתודה", מאת ל' וינקלר (ווינקלער), "יסודות על השלום

עתה, לאחר שהוכיח שאין איסור בהלכה על לבוש נכרי, יוכלו הכול להסכים על כך ("יבואו בברית"), ו"לעשות הטוב והישר בעיניהם, ובעיני ד', ובעיני מלכנו הצדיק, ובעיני כל שרי המדינה". וכן אלה העומדים תמיד לשטן בדרך ההשכלה "ועשיית הטוב והישר" יוכלו להסכים, וכך "לא תחלק עדת ישראל לשתי מחלקות" (שם, עמ' 32). הכותב מאמין בנאיביות שהוכחותיו ההלכתיות עצמן תפעלנה לשינוי המנטליות החסידית או החרדית, ושדרישות בשם "רוח העת" תשכנענה את מי שבאופן עקרוני משתדל לחיות במישור שמעל ל"רוח העת".

העת החדשה והיהודים

המשכילים המשתתפים בכוכבי יצחק מעלים שוב ושוב על נס את מודעותם ל"עת החדשה", וההזדהויות הייחודיות שהעת מעמידה לפני הקהל היהודי הנאור, ומנסים לשכנע את יריביהם כי עליהם להסתגל לזמנים החדשים. אחד המשכילים האלה, ישראל פדר (פדער), התייחס לעת החדשה: "העת היקרה, כלי חפץ, לכל החי על פני האדמה, אשר עשה אלהים להפליא [...] הן זאת העת מאושרה מכל בנות התבל [...] היא יפיפה ונכבדה, טובת חן ושכל, וראויה להלל עד מאוד." "היא תעמיד את התקוה על תלה, ותכונן לה בית בלבב כל איש ואיש". כה מוחשית היא העת לגביו עד שהוא יוצר פרסוניפיקציה של העת "הנחמדה", ש"תעמוד על יד האדם לשרתו, למען ינחל מורשת עולם אחוזה בתוך אחיו", ברמיזה לזכות לרכוש נכסים שהוענקה ליהודים (כ, עמ' 77). אפשר להבין את המחבר שתיאר את העת החדשה בקווי צבע מושכים על רקע מצבם של היהודים בעבר. ואכן, בכותרת המשנה של המאמר נכתב: "מדובר בו נכבדות על יקרת העת, כי העת היא פנה יקרה, פנה שהכל פונים אליה".

המחבר כל כך בטוח שהקריטריונים שלו כמשכיל חייבים להתקבל על כל בני עמו, שעל כן הוא בא בטרוניה אל השכל והתבונה כתכונות שחייבות להשפיע על בני אדם, ושוב כהאנשה: "שכל! אח יקר! איפה? למה תעמוד מרחוק, תחריש כבלע הסכלות את מבחר השנים? למה תעלים עיניך מראות את גדודי הבערות, הומים בקריה סובבים בעיר [...] מדוע תתאפק על המראות שוא, אשר יצבאו בלב נער וגבר?" (שם, עמ' 78). לגביו, השכל הוא שליט יחידי ובלעדי על מעשי האדם, ובכוחו לחולל את השינוי הנכסף.

ענייני דיומא: פרעות ביהודי הונגריה

בנושא מענייני דיומא, אף כי באיחור, פרסם מרדכי בוס (באס) מכתם על אירוע פרעות ביהודי הונגריה בשנת 1848 בלוויית הערת הסבר ובה פרטים.¹² המכתם קצר וקולע: "מה לך הגר – קורא דגר? – / עֲשֵׂה עֶשֶׂר. אֵךְ לֹא בִישָׁר!". בהערה למכתם דיווח בוס על הפרעות שנעשו ביהודים, ועל ביזת רכושם והרס בתיהם בעקבות אביב העמים ב-1848 ומתן זכויות ליהודים. הוא תיאר את אנשי ההמון שהתקבצו עם "קרדומות" ובזזו כסף וזהב ומלבושים. הם היכו ופצעו, החריבו בתים, ובבתי התפילה הקטנים "עשו תועבות גדולות". אך בבואם אל בית התפילה הגדול – מוסר הדיווח – נפלה עליהם אימה גדולה ולא עשו שם דבר. "לא היה בית יהודי אשר לא באו שמה ויבזו כל אשר בתוכו, ולא עמד איש בפניהם. כי כל היהודים נמלטו על נפשם וינסו היערה ויהיו שמה כל הלילה" (טז, עמ' 30).

המכתם נדפס ב-1852, ארבע שנים לאחר הפוגרום "בעיר החדשה", והתגובה המכתמית צנועה וחלושה, לכאורה. רק ההערה חושפת את

גם רחל מורפורגו הגיבה בשיר מרגיע היועץ לקוראים "ומאותות השמים אל תחתו" על פי ירמיהו י' 2, 16. היא שרה במשפטים קצרים ומרגיעים: "אין עוד קינה, אין עוד שינה, / יקומו נא, אנשי בינה, / יודיעונו, ישמיעונו, / כוכב שביט מתי יבוא? / אם יתראה, לא יתגאה, / כל הרואה, אך ישתאה" (כה, עמ' 54). המשוררת אינה מצפה לאסון טבע ורק להשתאות ופליאה למאורע. במכתב הנלווה לשיר, היא מודה לעורך על הטובה שגמל לה ועל שכלל אותה בין "הכוכבים". היא חותמת כדרכה בהכנעה: "שפחתך רחל מורפורגו" (כה, עמ' 55).

מגפת הכולרה

כוכבי יצחק הגיב על אירוע נוסף, מגפת הכולרה שעברה "גיר" הומופוני לעברית בכינוי "חולי רע". יצחק אורינגר (אורינגער) כתב מאמר בלשון פיוטית ובמקצב סוחף על הופעתה המסתורית והתפשטותה המאיימת של המגפה: "מנתיב לא ידעו אנוש, מדרך לא שזפתו עין אדם, ממדינות בלי שם, ופגע רע איום מנדגלות עלה על כל יושבי תבל, לשוטט על פני אדמה, פיו פעור רע איום מנדגלות עלה על כל יושבי לוח לבו הכליון חרות".¹⁷ התיאור האכזרי הולך ומתגבר במטאפורות אימתניות על החולי הרע שאין מפלט ממנו. המחבר קורא לחכמי ויודעי הרפואה ולחוקרי הטבע: "קצרו רשת שממית שנואה למען ימלט הזכוב מפח יקוש, שברו מתלעות (!) תנין הזה ומשניו השליכו טרף", בהידרשו למטאפורות ציוריות של בעלי חיים טורפים, שממית ותנין. והוא שואלם שאלה רטורית: "הקצור קצרו ידיכם לתת לו ספר כריתות?" לציון ניתוק מוחלט (כא, עמ' 71). לבסוף הוא מתלבט בשאלת ההשגחה העליונה, ומסיק את המסקנה המקובלת: "נסתרים דרכי ד' ומפעלותיו מאוד נשגבו, לחנם נעמול להבין מה עשה עליון, כי אלהי משפט הוא, וכל מעשהו באמונה" (שם, עמ' 72). הצדקת האל מבוססת על אמונה שלמה מחד גיסא ומוגבלות האדם מאידך גיסא, ועל כן אינה ניתנת לערעור. התיאור חי ושוטף, והמטאפורות רבות עוצמה ומעוררות חרדה, חוסר ישע ותחושת אין אונים כלפי המגפה המכלה כול.

גם רחל מורפורגו הגיבה על הכולרה בשיר, "על הבורחים מקטב הקאלֶצְרָא": "אראה רץ לקראת רץ, ממי יברח? / נפשם ביד אל כגר כאזרח, / ימחץ וימית רענן אזרח" (כב, עמ' 36).¹⁸ השיר פותח כמעין פיוט והמשוררת מקבלת את המגפה כגזרת האל המאיימת על הכול, ועל כן כל מה שאפשר לעשות הוא לשאת תפילה: "חנון ורחום חוסה עלינו / מאף וקמה רפא נא לנו". ובפנייה המסורתית לאל בשולי השיר, "עשה למענך אם לא למעננו / עשה למענך והושיענו" (שם, עמ' 37).

אירועי הזמן: יהודים כאזרחים

יהודים רשאים לקנות שדה וכרם

אחד הסופרים הפעילים, שמעון בכר (באכער), שהשתתף ב**כוכבי יצחק** מגיליון ב (1845) עד הגיליון האחרון (לז' 1873), נדרש אף הוא לז'נר השיר כדי להגיב על אירוע חשוב ליהודי האימפריה. כותרת השיר החיובית מביעה את עמדת הכותב למאורע זה: "עת לפרוץ ועת לבנות".¹⁹ כמו בשירים ובמכתמים אחרים, בראש השיר ניתן מידע רקע: "ביום הנתן דת המלך להיות היהודים נחשבים כאזרחים לקנות שדה וכרם בכל מקומות מושבותם. 18. Febr. 1860". נוסף על כך הובא מוטו החושף פולמוס שהתגלע בין המשכילים והרבנים החרדים בעקבות צו המלך: "יקללו המה – ואנחנו נברך". מעניין שהתגובה

ועל הברית אשר כרת מלך רוסיא עם שאר מלכי ארצנו בשנת 1856 למספרם, ותשועה גדולה היתה לכל העמים".¹³ "עשה שלום במרומי הפליא פלאות / אחרי אשר פגענו בפרע פרעות". המחבר נדרש לפסוק מן התפילה המתאים לכריתת הברית, אך כנראה מייחס לאל גם את המלחמה, אף כי "זאת המלחמה / שנואת אלהים ואהובת מלכי אדמה" (כב, עמ' 66-67). על השלום הוא כותב ש"כל יושבי תבל" יריעו לאלהים [...] ברכו בקול תודה [...] / ברכו אלהים וְמֶלֶךְ הַקִּים לָנוּ ישועות / וקראו לאלהים: יחי לעד מלכנו!" (שם, עמ' 68). התפיסה המרחבית בעיני המחבר כוללת את כל יושבי תבל, אך הוא מתמקד בקריאה פטריוטית ל"מלכנו".

השיר השני נדפס באותה שנה, בגיליון כג. הוא נכתב בידי נפתלי קלר (קעללער), מי שעתידי לערוך את כתב העת **בכורים** כעבור שש שנים. נושא השיר נסב על חתימת הסכם השלום בפריס ב־30 במארס 1856 לסיום מלחמת קרים. כך הוא כותב בהקדמה: "ירחש לבי בעד זרחה שמש שלום אירופה בעיר פאריז בראשית ימי האביב תרט"ז (30. März 1856) אחרי המלחמות והריב אשר רעשה הארץ מהם בשנות תר"ד ותרט"ז". השיר פותח בתיאור ההסכם במטאפורות קונוציונליות של שינויי העונות, וכתופעת טבע: "עבר חרף ימי האפל חָלְפוּ, / פְּלוּ עָנָן וְעָרְפָל, נָסוּ מַחֲשָׁכִים, / אור בהיר בשחקים, זהר עֲטָפוּ, / האביב בהדרו מציץ מן החרכים".¹⁴ השלום הגיע יחד עם האביב, הוא שר, ומביא בעקבותיו "שמחה, זמרה מסביב" בניגוד ל"קרב [...] מטה רשע יפריח, אכזריות רצח". השלום "הביא מרפא בכנפים; [...] / על זאת ירחש תודה כל בשר ורוח / אל אדון השלום צור העולמים" (כג, עמ' 54). הדובר מבטא הרגשה כללית של כל אדם, ולא דווקא היהודי, לגבי השלום, ומתן תודה לאל, וכן מביע את התקווה ש"לא יסור שבט מְשָׁלוֹם כל הימים!" (שם, עמ' 53).

אירוע טבע שמיימי: כוכב השביט כוכבי יצחק

אירוע טבע יוצא דופן בשנת 1857 גרם דאגה, ועורר חששות ונבואות על סוף העולם. נודע כי כוכב שביט עתידי לעבור בשמי מרום ב־13 ביוני באותה שנה, ולפי דיווח ב**כוכבי יצחק** הייתה זו "עת מהומה ומבוכה [...] בה ראו כל עמי הארץ שקר ותפל ויחזו משאות שוא ומדוחים, כי כוכב אחד יביא מבול לשחת כל האדמה", כפי שנכתב בהערה למכתם מאת מרדכי בוס (כד, עמ' 68).¹⁵ שלושה חודשים "לפני בוא היום הגדול והנורא – והוא ש"ק כ"א סיון – 13 יוניא 1857 – אין אמר ואין דברים בפי כל רק אבדון תבל". אישה שלחה יד בנפשה לבל תראה במות משפחתה האהובה, ואילו אחרים "היו שמחים וטובי לבב", אמרו "מה נורא היום הזה נגילה ונשמחה בו", וניצלו את ההזדמנות לשתות לשוכרה. הכותב מצא לנכון להיפרע גם מן החסידים, ודיווח כי "גם החסידים במדינת פאלען עלזו בכבוד, ונאספו שמה כל העדרים אל רבם הקדוש ביום ההפכה ויהפכו את הכוס ויאמרו ערו עד היסוד בה", תוך שימוש אירוני בפסוק מתהלים קלז, 7.

ההערה נספחה לשולי מכתם זה שכתב מרדכי בוס בכותרת "טופלי שקר", ששם ללעג את הכסילים המאמינים באמונות שווא: "בשנה הזאת בהיות כסיל ובער/ בחור ובתולה גם זקן וער, / ובכל הארץ ובקצה תבל מליהם, / כי כוכב אחד יבוא בקֶרֶץ, / ישחית ביום אחד כל הארץ, / הנה ראינו כוכבי השמים וכסיליהם" (כד, עמ' 68), ההדגשה במקור). כסילים בארץ הושפעו מכסילים בשמי מרום. המשורר השתמש במשחק מילים ומשמעויות למילה "כסיל".

/ ולא תהיו חרפה בגוים, בוז לכל הארצות" – דהיינו אימוץ הלבוש הנוכרי, כפי שדרשו משכילים נוספים במאמרים רבים. כך מכריז ראל בגלוי ובמפורש בקריאת קרב פיוטית: "עת מלחמה עם מורדי-אור מחץ מתנים / לאלה הולכי חשכים [...] / ועת שלום רב לאוהבי תורה השפל וידע". השיר נקרא ברצף והמסר נאמר בעוצמה, כנבואת תוכחה. החזרה על "עת ל-" מדגישה את משימת הזמן הנוכחי, בסגנון קהלת. שיר זה הוא מהשירים הטובים ב**כוכבי יצחק**.

ענייני דיומא: פרעות במולדובה

מאורעות הזמן ממשיכים למצוא להם מקום ב**כוכבי יצחק** גם במסגרת השיר. בגיליון לו שהופיע בשנת 1869, פרסם מ' ווייסמאן חיות, מי שעתיד לערוך את הגיליון הבא, האחרון, שיר על הפרעות ביהודי מולדובה. השיר כתב בסימן בלהות, וכותרתו מציינת "בלהה במאלדווא"²⁴. הבלהה מתבטאת באופן אורתוגרפי באותיות ב"ת בראש כל מילה בשיר המתחיל, "בְּהֵלָה בְּאֵתָנִי, / בשמעי בשורה: / בני בריתנו / בזוים ברומעניען, / בורחים בודדים / [...] בוכים במרירות / בעזבם בתיים, / בלכתם בגולה / בלי בגד". המחבר מוסר את שמות הערים שבהן נערכו פרעות ושמות המנהיגים האחראים לכך, ונוזף בפורעים, "בושו במעשיכם", ומצהיר על בטחונו "ביה בוראנו" שיבטל "בעתה" בעתות בצרה" (לו, עמ' 26).

מצלולי אותיות ב"ת החוזרות ומהדהדות לכל אורך השיר אמורים לבטא את ה'בלהה' וה'בלהה' במציאות המתוארת ובאווירת השיר. על שימוש באמצעים מלאכותיים כאלה ואחרים בשירי התקופה ובשירי **כוכבי יצחק** נמתחה ביקורת קשה. המבקרים בני הזמן, כאברהם בר גוטלבר ואברהם יעקב פאפירנא התייחסו אליהם כאל "שירי הלפק"ים – שירים מלאכותיים, שחשבו האותיות של כל חרוז בהם מעלה בגימטריה את השנה שבה נכתב השיר (לפ"ק – לפרט קטן), או שימושים מצועצעים אחרים.²⁵

וייסמן חיות צירף שיר שני, אף הוא לרגל אירוע מדיני – לציון ביטול הברית בין המדינה והוותיקן, בשם "קץ קאנקארדאט (בשנת נפ"ל הקנקרדט)", המתחיל כך: "קול קורא: / קיסר קים / כתב-כריתות; / קרוע קנקרדט / קצץ כנפיו". בהמשך הוא מתאר את "כהני-קאטליקים" המקוננים על קבורת הברית (לו, עמ' 26–27). כבשירו הראשון, כל מילה מתחילה באות זהה, האות כ"ף או קו"ף לציון הקונקורדט. טכניקות מלאכותיות אלה של בחירת אות מסוימת לתחילת המילים מגבילות את השימוש בשפה, מסרבלות את השיר ויוצרות קיטועים ואף חיבורי מילים מוזרים.

זכויות היהודים והדרור

ההיתר החוקי ליהודים לרכוש קרקעות הוסיף להכות גלים גם בשירת **כוכבי יצחק**. ל' וינקלר (ווינקלער) פרסם בגיליון לה (1868) "שיר למעלות", שכותרת המשנה שלו מסבירה את תוכנו: "עת הזמיר הגיע וקול הדרור נשמע בארצנו" – כותרת שכבר הופיעה לפני שנים בגיליון טו (1851, ההדגשה במקור). המחבר הגדיר את חשיבות המאורע בפנייה לאחיו: "שמח ישראל כי מגר לתושב נעלית / לא יאמרו לך עוד סוכי גפן נכריה" (על פי ירמיהו ב, 21).²⁶

במאמר נלווה לשיר, בכותרת "שנת הדרור", פירט המחבר את גודל המאורע: "על דבר התשועה הגדולה והנפלאה אשר נעשתה לנו עם אלהי אברהם בארץ הונגאריא", ועל "דבר התחדשות המלוכה של

לידיעה זו היא פיוטית ונדפסה שנתיים לאחר ההודעה, חבויה באמצע הגיליון. השיר מגיב על הידיעה ששימחה את הקהל היהודי, אך הביאה לתגובות שליליות של רבנים חרדיים. נדפסו גם מאמרים בנושא זה. כהד למאבקים פוליטיים שהתרחשו באותו זמן, מצהיר המשורר אמונים למלך שעליו נשענים היהודים, ומכריז כי "להתערב עם קושרים ועם בוגדים נמאן". "נחנו היהודים החק לא נמיר / אמונת נפשנו חזקה משמיר". כמו כן הוא מנסה להתמודד עם ההתנגדות העקרונית של רבנים חרדיים להיאחזו בקרקע במקומותיהם, בטענה שבכך יתבטא לכאורה ביטול תקוות הגאולה, וכן מחשש שמא אף האמנציפציה תביא להתבוללות. ועל כך הוא קובע: "נחנו היהודים כסלע בלב ימים / לעולם לבל נמוט להתבולל בעמים" (כח, עמ' 70).

בכך מעלה את משמעות השינוי בעידן המודרני לגבי היהודים שנדרפו כאלפיים שנה בכל מקום ועתה הם שואפים למרגוע: "במשכנות מבטחים, / נשב כאזרחים". עם זאת, כדי להפיס את דעתם של הרבנים החרדיים, הוא מבטא את תקוות הגאולה, "הוא [אלהי המרומים] כל נדחינו / יקבץ לארצנו / [...] בעת תבא שנת גאולה". והוא מסיים בתודה לאל ש"היה עמנו הוא / הושיענו!" (שם, עמ' 71). השימוש בשיר יש בו ציוריות, קומפקטיות וריכוז הרעיונות, ומקצב חודר לנפש הקורא השומע.

נושא זה נדון ב**החלוצ** במאמרי העורך, יהושע השל שור (יה"ש)²⁰ ואף הוזכר ב**כוכבי יצחק** בגיליון כו בשיחה דמיונית בין משה לישורון.²¹

"עת לחבוק חכמה"

ב**כוכבי יצחק** התפרסמו ביקורות על החברה היהודית במאמרים ובשירים. הביקורת שהשתמשה בסוגת השיר הייתה מיוחדת בציוריה הלשוניים ובמסר הפיוטי שהסתמך על קישורי אזכור לנבואות התוכחה המקראיות.²² כך פותח ישראל ראל (ראלל) את שירו בשיבוץ מזכריה, "על הרועים חרה אפי, רועים אוילים, / עוזבי הצאן, תועי רוח, מהבילים". השיר מקבל עוצמה מזיקתו לנבואת התוכחה, והמשורר מאציל על השיר נימה נבואית. זאת ועוד, כותרת השיר "בְּקֶרֶת רועים" נדרשת לקונטקסט של תפילת "ונתנה תוקף", "כבקרת רועה עדורו", ולאווירת יום הדין. המשורר מתאר את העם ההולך שחוח, "עמוס מני בטן עד כי כשל כח / כי מאשריו מתעים, שחתו העמיקו, / ובצו לצו קו לקו תחתיו יעיקו" (כז, עמ' 31). הרועים אומרים כי "טוב לישראל [...] / כי ישאו על מנעוריהם עד ימצאו קבר", "אך העת תרעם בקולה, החרשים שְׁמָעוּ! / הקשיבו לתוכחתה, מוסרה, אל תפרעו!". העת דורשת שינוי ותיקון: "עת לטעת כרם יי [...] / ועת לעקור שרש פורה רש מעשה תעתועים; / עץ[ת] לפרוץ גדרו [...] / (שם, עמ' 32) עת לחבוק חכמה, קרוא מודע לבינה" (שם, עמ' 33). הקריאה לשינוי מתרכזת עתה במצע ההשכלה: לחבוק חכמה ובינה, לאהוב בן אנוש, להסיר קנאת דת (שם, 33), ועקירת "מעשה תעתועים", שהוא הכינוי החוזר ונשנה בספרות ההשכלה למנהגי החסידים.²³

המשורר לא רק מותח ביקורת אלא מציע גם תכנית פעולה ממשית ומיידית: "עת כנוס חכמי לב ואספו אספה, / להחיות רוח עמם [...] / יגהו ממנו מזור [...] / ולא יִדְאוּ מחמת מקנאים". לא ברור אם זו תמיכה בסינודות של רבני הרפורמה, קריאה להקלה מעול המנהגים והאיסורים או קריאה כללית לאספת חכמים לתיקון המצב בעם, כקריאות דומות שמשכילים הרבו לפרסם. כמשכיל, יש לראל עצה מעשית בנושא שעמד על הפרק: "עת לקרוע בגדים צואים, לבוש מחלצות,

שהמחבר נטה לאמץ את המסורת של "אז", באומרו "את אחי אנכי מבקש נידח לבבינו והיו לאחד". מסקנתו מהשוואת העבר וההווה: "תורה ודרך ארץ יחדיו נשלבו [...] וברוח נכון יפגשו יחד – אז ועתה" (שם, 46). שביל הזהב, הדרך האמצעית, חזר והוצע כפשרה משכילית מתונה.

מפולת הבורסה בברלין

בנושא הרחוק מספרות אך קרוב, כנראה, למצבם של יהודים אחדים, עסק מרדכי וייסמן חיות שערך את הגיליון האחרון של **כוכבי יצחק** לאחר מותו של העורך המייסד, מנחם מנדל שטרן. הוא חיבר שיר על התמוטטות הבורסה בברלין בכותרת "בקורת בערזע". השיר נכתב במסורת הכתיבה הפיוטית של וייסמן חיות: כל המילים בשורות השיר פותחות באות ב"ת, ומתג מפריד ומקשר עם יתר המלה. כך מתחיל השיר: "בִּלְהוֹת בִּיעִיר בִּירָה, בִּקְרִית בַּעֲרִילִין בְּ-עֶתָה! / [...] בַּעֲרִזַּע בִּת בִּלְיַעַל", שהכתה את בניה בעיוורון.³⁰ הוא גוער ב"בערזיאנים בִּרִים" אשר בטחו בשווא, ובנו "בִּירָנוֹת [מבצרים] בִּוְהו, בִּלִי בִּסִיס בִּרִיא!", ויועץ ל"בִּוְעִירִים בִּעֵם" לבדוק את ביתם ולבעוט "בִּמְנַחַת בַּעֲרִזַּע, בִּלְוִלָה בִּשְׁמֵן בִּאוֹשִׁים". ולבקיא במסחר הוא מציע שיבחר בעבודה ובמלאכה – עבודה פרודוקטיבית, כעצת המשכילים. ולסוף, עצה שתעמוד לכל המשקיעים בכל הזמנים: "בִּקְשׁוּ בִּירָאֵם, בִּטְחוּ בִּו בִּישׁוּעָתוֹ".

"שפת הבי"ת" הפיוטית של משכיל זה נשמעת כמעין 'גמגום' של לעג (?) לבורסה ולמשקיעים בה. כפי שראינו לעיל, נדרש וייסמן חיות לשימוש דומה באות ב"ת בגיליון ל"ו בשיר "בלהה במאלדוויא" (לו, עמ' 26).

סיכום: קידום מטרות ההשכלה

כוכבי יצחק השתלב במסגרת הפעילות האידאולוגית של ההשכלה העברית באימפריה האוסטרית ובמרכז אירופה בכללה והמשיך לפעול לקידום מטרות ההשכלה. סופרי **כוכבי יצחק** פרסמו מאמרי פובליציסטיקה בשאלות השעה, ובראש ובראשונה הטיפו לתיקונים בחינוך היהודי ומתחו ביקורת קשה על הלימוד ב"חדרים" שהוא בעוכרי היהדות ומעכב כל אפשרות של שינוי. הם נאבקו, כל אחד במקומו, להקמת בתי חינוך מודרניים. ובכך הם המשיכו את אחת המטרות העיקריות של ההשכלה העברית. הם פעלו להפיץ את ערכי ההשכלה בין ההמונים: להדריכם לאימוץ תפיסת עולם הומנית, פתיחות תרבותית לסביבה, והיענות לדרישות העת החדשה ולזכויות שהוענקו ליהודים התובעות מהם גם חובות.

סופרי **כוכבי יצחק** המשיכו את המאבק נגד "מורדי האור" בכלים הספרותיים ששימשו את סופרי הדור הקודם, יצחק ארטור ויוסף פרל, בסאטירות שלהם. הם גינו את האמונות הטפלות ומנהגי ההבל של החסידים. כחלק מן הדרישה למודרניזציה של היהודים והיהדות הטיפו לקבל את דרישת השלטונות לאמץ את הלבוש ה"גרמני" (הנכרי) במקום הלבוש היהודי המקובל של היהודים (והחסידים), ובזאת הביעו את שאיפתם להמשיך לפעול לקראת השגת הזכויות המקוות ולמימושן.

הערות

1 ר' פאהו, "פרקי השכלה", **כתיב ראובן פאהו**, ב, סטניסלוב תרצ"ז, עמ' 224, 225; ג' קרסל, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, מרחביה תשכ"ה, עמ' 919. על בית הדפוס של אנטון שמיד ראו מאמרי, "המלכה ד' הנכרי

אדונינו מלכנו **פראנץ יאזעף** הראשון עם עמו אונגארן".²⁷ כדי להלל ולשבח את הקיסר בדרך מקורית, הציע וינקלר למצוא רמז בתורה בסיפור יוסף ואחיו, "כי כל מה שקרה ליוסף קרה ליאזעף [פראנץ יאזעף]". וכך הוא הלך ומנה (ברצינות גמורה) את המקבילות בין יוסף המקראי ל"יאזעף" המודרני: "כי זה נשטם וגם זה נשטם, זה אחיו מבקשים להרגו בערמה וגם לזה הגיע ככה, כנודע מדבר הרוצח אשר הרים יד במלך.²⁸ זה התפאר למלך על אחיו והם לא רצו לשמוע לו, ולסוף בכל זאת קימו וקבלו את עול מלכותו עליהם, וגם לזה קרה ככה" (לו, עמ' 63). המחבר ראה בכך את נבואת התורה, "איך הביטה תורתנו הקדושה מרחוק ומהררי קדם אל הרי קארפאט, הגידה אותיות לאחר מה שיעשה העם הזה לעם ד' באחרית הימים" ... (שם, עמ' 64). והוא המשיך לנתח את הסיפור המקראי ביוסף וביעקב ברוח זו. כך נתקבל מעין עיבוד של מדרש מודרני בלתי משכנע על "מעשי אבות סימן לבנים".

הזמנים החדשים

אחד המשכילים שניסו לאבחן את מהותם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, שעליהם נכתב לא מעט ב**כוכבי יצחק**, היה איגנץ פרסבורגר (פרעסבורגער) במאמר שכותרתו המתאימה היא "אז ועתה".²⁹ המחבר עימת מושגים בהקשר לזמנם – אז ועתה – וכמאפיינים את זמנם. הוא קבע כי "אז" אופייני בהיגד "יפה תורה עם דרך ארץ", ואילו "עתה": "קומי צאי מתוך ההפכה, יפה דרך ארץ עם תורה", והשינוי המובהק הוא הדגש על "דרך ארץ" בשילוב עם "תורה". הוא המשיך לסקור את העבר ("אז"), העלה את זכרם של ראשונים "יקרי נפש בעלי אמונה" שהשאירו לנו את מורשתם "לזכרון דור דור", והזכיר את גדולי דור העבר, "הנודע ביהודה", ר' יחזקאל לנדא, שהוא אפיינו כמי שנדרש ל"כח דהתיארא" להקל על המשא (לג, עמ' 43), ואת "רבינו משה בן מנחם, אשר נגה בקהל המאספים גדולי ישראל ז"ל" – הוא משה מנדלסון וחבורת הסופרים שתרמו לכתב העת העברי של ההשכלה, **המאסף**. הוא הזכיר את מנדלסון על מפעל ה**ביאור** לתורה – תרגום דברי אלהים ללשון הארץ, ואת הרב לנדא, שהביע בזמנו התנגדות ל**ביאור** – ב"חברותא" אחת.

וכך הוא תיאר את התפתחות ההשכלה בציריות מקראית: יצא הנחל מגן עדן להשקות את אדמת קודש, והפרחים שפרחו בעקבותיהם נתנו אותותיהם ביצירה העברית ובין השאר גם ב**כוכבי יצחק** "מולדת מנחם" – ברמיזה לשמו של העורך. חשוב במיוחד יחסו של המחבר לדור ההשכלה הראשון, כמשפיע על התפשטות ההשכלה העברית וספרותה לאחר זמנו.

ובאשר ל"עתה": הוא אפיין את הדור הנוכחי כ"דור דעה" העולה ומתנשא, ומחבר חיבורים כשהוא שואב "מבאר חפרוה שרים", כלומר ממורשת העבר, ומנהיגו – ובראשם מונטיפיורי – פועלים לשלומם של בני עמם כנגד שונאי ישראל. "אז": הוא אפיינו כדור שרבתה בו המחלוקת, הצביעות והרשע. לא ברור לאיזה דור בדיוק התכוון, אם למחלוקת בין ר' יעקב עמזן לר' יהונתן אייבשיץ, או למאבק בין המשכילים והרבנים. הרי מאבק דומה היה גם בדורו בין המשכילים והחסידים והרבנים החרדיים (לג, עמ' 43-44). ואילו "עתה" אופייני בבחינת מורשת העבר ובזיהוי תקוות הגאולה עתה עם "תקוותינו להיות חפשי בין העמים". אחד מעיקרי הדת היה "וצדיק באמונתו יחיה" (לב, עמ' 45). החידוש היה זיהוי תקוות הגאולה עם האמנציפציה. נראה

- אנטון שמיד – מדפיס ספרי קודש וספרי השכלה", בתוך: ש' פינר ואחרים (עורכים), **הספרייה של תנועת ההשכלה**, תל-אביב 2014, עמ' 130-151.
- 2 מ' פלאי, **בכורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מועד לבכורי העתים כתבי-העת של ההשכלה בגליציה**, ירושלים תשס"ה; מענדל בר"י שטערן, "ספר בכורי העתים", 1844 [תר"ד], כלול בספרי **מכתבי העתים: עיתונות ההשכלה מ-1820 עד 1845**, מפתחות מוערים לכתבי-העת העבריים של ההשכלה בהולנד, גליציה, גרמניה וליטא (תק"פ-תר"ו), ירושלים תשע"ג.
- 3 מ' בר"י שטערן, **תפארת התשבי: מליצה מספרת חיי איש האלהים... הוא אליהו הנביא התשבי**, וינה 1839; הנ"ל, **ספר כתר תורה... תרי"ג מצות התורה... עם שבע מצות דרבנן... במעטה מליצה מעוטפות**, וינה תרכ"ד.
- 4 **כוכבי יצחק כולל פרי מחקר וילדי מליצה מחכמי הדור ומנעימי השיח בזמננו** [שער כרך א], 1845 Wien.
- 5 מרדכי באָס, "על הדת החדשה" [שיר], **כוכבי יצחק**, יג (1850), עמ' 2]. שמות המחברים יובאו בגוף המאמר תחילה באיות מודרני ובסוגריים באיות המקורי, כגון בוס (באָס).
- 6 ציון המקורות בגוף המאמר יובא בסוגריים: מספר הגיליון באלפביתית, ומספר העמוד בספרות (יג, עמ' 2]. המספר בסוגריים מרובעים מציין מספר עמוד שאינו מודפס.
- 7 רחל מארפורגא, "קורות הזמן (תר"ח)" [שיר] (Von Rachel Morpurgo in Triest), **כוכבי יצחק**, יד (1851), עמ' 2]. השיר חתום "ושם! הקטנה רחל". שיריה של רחל מורפורגו נדפסו מחדש ב**עוגב רחל**, קראקא תר"ן, ובמהדורת מחברות לספרות, תל-אביב תש"ג. ראו ט' כהן, **עוגב נאלם: מסע בעקבות המשוררת העברייא איטלקייה רחל מורפורגו**, ירושלים 2016.
- 8 י"ט (Von J.T. in Brody), "קול הדרור [...] עורי עורי עמי" [מאמר], **כוכבי יצחק**, טו (1851), עמ' 64-67. ההדגשה במקור. ברנהרד וכשטיין משער ש"ט הוא יעקב טרופובר (Jacob Toprover). ראו: B. Wachstein, *Die hebräische Publizistik in Wien*, I, Vienna 1930, p. 256.
- 9 לדוגמה, יצחק ארטור, "תולדות החלוצ", מעלה נושא זה כדחף לשינוי הנדרש בין היהודים. ראו יצחק ערטער, "תולדות החלוצ" [דיאלוג סאטירי], **החלוצ**, א (תרי"ב), עמ' 3-19.
- 10 פלאי, "דברים היוצאים מן הלב" [מאמר], **כוכבי יצחק**, יב (1848), עמ' 8-33. רימוז על פי התוכן. המחבר כתב גם מאמר סמוך על הירדן, ושם הוא זוהה כד"ר מ' דושאק. הוא הבטיח לגלות את שמו לאחר שנתיים, וקיווה שדבריו בלבד, בלי להתייחס לזהותו, יצליחו להשפיע.
- 11 ישראל פעדער, "מאמר פנת יקרת" [מאמר] (Von Israel Feder), שם, כ (1855), עמ' 77-78.
- 12 מרדכי באָס, "אל עמי אונגארן" [מכתם והערה] (Von M. Boß in Leipnik), שם, טז, (1852), עמ' 30.
- 13 ל' ווינקלער, "שלום ואמת – מזמור לתודה" [שיר] (Von Leopold Winkler), שם, כב (1856), עמ' 66-68.
- 14 נפתלי קעללער, "ברכת שלום" [שיר] (Von Naphtali Keller), שם (1857), כג, עמ' 53-54.
- 15 מרדכי באָס, "טופלי שקר" [מכתם], שם, כד (1858), עמ' 68, בהערה.
- 16 רחל מורפורגו, "ומאותות השמים אל תחת" [שיר], שם, כה (1864), עמ' 54.
- 17 יצחק אורינגער, "החולי רע" [מאמר] (Von Isak Ohringer), שם, כא (1856), עמ' 71-72.
- 18 רחל מורפורגו, "על הבורחים מקטב הקאלֶעֶרָא" [שיר] (Von Rachel Morpurgo), שם, כב (1856), עמ' 36-37.
- 19 ס' [שמעון] באכער, "עת לפרוץ ועת לבנות" [שיר], שם, כח (1862), עמ' 70-71. על הדיון בנושא זה בהחלוצ ראו בספרי **כתבי-העת של ההשכלה במחצית המאה הי"ט**, ירושלים תשע"ה, עמ' 36, ובמפתח תחת "אמנציפציה", ועוד.
- 20 א"ש גאליצי, "משא רבנים אשר נשא עליהם אי"ש גאליצי" [כולל חקירה על מהות הרבנים] [מאמר], **החלוצ**, א (תרי"ב), עמ' 36-46.
- 21 יעקב פלאם, "יישורון" [שיחה דמיונית] (Von Jakob Flamm), **כוכבי יצחק**, כו (1861), עמ' 53-55, 1861.
- 22 י' ראלל, "בִּקְרַת רועים" [שיר] (Von Jsr. Rall), שם, כז (1862), עמ' 31-33.
- 23 על פי כותרת ספר בשם זה: ליב וטצלר, **מעשה תענועים**, שיסטרין [פרנקפורט], תקמ"ט [1789], נגד ר' נתן אדלר.
- 24 מ' ווייסמאן חיות, "בלהה במאלדוויא" [שיר] (Beiträge von M. Weißmann), **כוכבי יצחק**, לו (1869), עמ' 26-27.
- 25 אברהם בער בן-חיים הכהן גאטטלאבער, "אגרת בקורת", **הכוכבים**, ספר עתי, א, ווילנא תרכ"ה, עמ' 30-31; אברהם יעקב פאפירנא, **קנקן חדש מלא ישן**, וילנא תרכ"ז, עמ' 75.
- 26 ל' ווינקלער, "שיר למעלות" [שיר], **כוכבי יצחק**, לה (1868), עמ' 66-69.
- 27 ל' ווינקלער, "שנת הדרור" [מאמר] (Von Leopold Winkler), שם, לה (1868), עמ' 63-66. ההדגשה במקור.
- 28 **כוכבי יצחק**, יח (1853), עמ' 12-13 נדפס שיר מאת ש' בכר בכותרת "הצלת הקיסר".
- 29 איגנץ פרעסבורגער, "אז ועתה" (המשך) [מאמר] (Von Ignaz Presburger), שם, לג (1866), עמ' 43-46.
- 30 מו"ח [מ. ווייסמאן חיות], "בקורת קְעֶרְזֶע" [שיר], שם, לז (1873), עמ' 75.